THE LEGENDS JOURNAL OF EUROPEAN HISTORY STUDIES(LJEHS)

Issue / Sayı: I Year / Yıl: 2020

Article Type / Makale Türü: Araştırma Makalesi/ Research Article

Submitted / Geliş Tarihi: 13/07/2020

Accepted / Kabul tarihi: 04/09/2020

Reference / Atıf Bilgisi: Altan, Ebru; “Bizans’ın Bulgaristan’ı İlhakı (976-1018) Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Legends Journal of European History Studies*, S. I, 2020, ss. 1- 10.

Ebru Altan*

Bizans’ın Bulgaristan’ı İlhakı (976-1018) Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

971 yılında Rusları mağlup ederek Bulgaristan’a hâkim olan Bizans, Tuna boyunda eski sınırlarına kavuşmuştu; fakat bu durum uzun sürmedi. Doğu Bulgaristan’ın Bizans hâkimiyetine girmesinden sonra devletin doğusunda uzun bir mücadeleye girmek zorunda kalan İmparator Ioannes Çimiskes (969-976) Makedonya’ya askerî bir sefer düzenlememişti. Bu topraklar imparatorun yüksek hâkimiyetini tanıyan Bulgar beylerinin elinde kalmıştı. Fakat onun 976’da ölümünden sonra başlayan iç savaş sırasında Kometopulos kardeşlerin liderliğinde başlayan isyan sayesinde Bulgar Devleti yeniden ihya edildi ve kısa sürede büyük bir güç haline geldi. İmparator II. Basileios (976-1025), uzun yıllar devam eden zorlu ve sistematik mücadele sonunda 1018 yılında Bulgar topraklarını geri aldı. Burada 971 yılından sonraki Bizans-Bulgar ilişkileri ve Bulgaristan’ın II. Basileios tarafından ilhakı meselesi orijinal kaynaklar ve araştırmalar ışığında incelenip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Bizans, Balkanlar, II. Basileios, Samuel

An Assessment on Byzantium's Annexation of Bulgaria (976-1018)

Abstract

The Byzantine Empire which defeated the Russians and dominated Bulgaria in the year 971, had reached its former borders along the Danube. But this situation didn’t last long. Emperor Ioannes Chimiskes (969-976) who had to take a long struggle in the east of the empire after the annexation of the eastern Bulgaria, didn’t organize a military expedition to Macedonia. These lands remained in the hands of Bulgarian lords who recognized the emperors high authority. However during the civil war that started after his death in 976, the Bulgarian State was revived and soon became a great power thanks to the rebellion that started under the leadership of the Kometopulos brothers. Basileios II (976-1025) recaptured Bulgarian territory in 1018, after years of difficult and systematic struggle. In this article will be examining and evaluating the Bulgarian-Byzantine relations after the year 971 and the annexation of Bulgaria by Basileios II in the light of original sources and researches.

Keywords: Bulgaria, Byzantine, Balkans, Basileios II, Samuel

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, e-mail: ealtan@istanbul.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-4246-7672.

Giriş

Türk kökenli Bulgarlar, VI. yüzyıl sonlarından beri Tuna'yı aşip Balkan Yarımadası'na yerleşmekte olan Slavlarla birleşerek Balkanlar'ın kuzeyinde önemli bir siyasî güç haline gelmişlerdi. VII. yüzyılın ikinci yarısında kuzeyde ciddi bir tehdit yaratan Bulgarlar IX. yüzyılın ortalarından itibaren tamamen Slavlaşarak Türk kimliklerini kaybedip kültürel olarak da Bizans hegemonyasına girdiler. Bulgarlar'ın hâkimiyetini kırmak için Bizans imparatorlarının yürüttüğü mücadele çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu mücadele ortamı Ruslar'ın bölgeye yerleşmesine fırsat yaratmış ve Bulgaristan ancak 971 yılına kadar devam eden savaşlar neticesinde tekrar imparatorluk hâkimiyetine girmişti; ama bu hâkimiyet uzun sürmedi. Zira birkaç yıl sonra Bizans'ta başlayan iç savaş sırasında Bulgarlar isyan ederek kısa zamanla tekrar büyük bir güç haline geldiler. Bu çalışmada 971 yılından sonraki Bizans-Bulgar ilişkileri ve Bulgaristan'ın İmparator II. Basileios tarafından ilhakı meselesi orijinal kaynaklar ve araştırmalar ışığında incelenip değerlendirilecektir.

971 Yılına Kadarki Bizans-Bulgar İlişkilerine Bir Bakış:

İmparator I. Iustinianos (527-565) devrinde Bizans eski topraklarını geri almak için bütün imkânlarıyla Afrika ve İtalya'da mücadele ederken Balkanlar'daki savunma gücü yetersiz kalmıştı. Bu sayede Tuna kenarındaki müstahkem hattı aşan Slavlar kısa sürede Adriyatik Denizi, Korinthos Körfezi ve Ege kıyılarına kadar Balkan Yarımadası'nı tahrip etme imkânı buldular. Kısa süre içinde yarımadaya yerleşip Türk Bulgarların gelişinden sonra Bulgar hanının otoritesini tanımaya başladılar. Hazar bölgesindeki Büyük Bulgar Hanlığı'nın (632-668) yıkılması üzerine Asparuh/İsperih (679-702) liderliğinde batıya doğru ilerleyip Tuna bölgesine gelmiş olan Bulgarlar kısa süre sonra imparatorluğun Balkan politikasında önemli bir sorun teşkil ettiler. Bizans, 669 yılındaki ilk kuşatmadan sonra ikinci kez İstanbul önünde görünen Müslümanlarla savaş halinde olduğundan Bulgarlar'a karşı başlangıçta etkili bir mücadele yürütememişti. İmparator IV. Konstantinos (668-685) yapılan anlaşmayla Tuna ile Balkanlar arasında kalan bölgeyi Bulgarlar'a terk edip yıllık vergi ödemeyi kabul etmek zorunda kaldı (681). Böylece Tuna Nehri'nin denize döküldüğü yer ile Karadeniz kıyılarının bir kısmında hâkimiyet kuran ve Pliska'yı başkent yapan yeni Bulgar Devleti (679-1018) Bizans tarafından resmen tanınmış oldu¹.

Bunu takip eden dönemde Bulgarlar ile Bizans arasında çoğu imparatorluğun aleyhine sonuçlanan çok sayıda savaş gerçekleşti. 687 yılında, II. Iustinianos (685-695, 705-711) babasının vaat ettiği vergiyi ödemeyi reddedince iki taraf arasında yaşanan mücadele sonunda imparator bile canını zor kurtarabildi. Asparuh'un oğlu ve halefi Tervel (702-718) zamanında ise önceleri dostluk ve müttefiklik ilişkileri söz konusu olmuş II. Iustinianos, tekrar tahtı ele geçirmesine yardım eden Tervel'i *caesar* unvanıyla ödüllendirmişti. Fakat Iustinianos'un ölümünden sonra yine savaş kaçınılmaz oldu ve 716 yılında III. Theodosios (715-717) ile Tervel arasında iki devletin sınırlarını belirleyen bir anlaşma yapıldı. Bununla beraber V. Konstantinos (741-775) bu yeni devleti ortadan kaldırmak amacıyla Bulgarlar'a sürekli taarruzlar düzenledi; bazı başarılar kazanmasına rağmen 759'da mağlup oldu. Kurum Han (803-814) zamanında yaşanan hezimet ise Bizanslılar tarafından uzun yıllar boyunca unutulmadı. Bulgar Devleti'ni ortadan kaldırmak için başkent Pliska üzerine yürüyen İmparator I. Nikephoros'un (802-811) bir dağ geçidinde pusuya düşerek ölümüyle sonuçlanan sefer imparatorluğun itibarının da zedelenmesine sebebiyet verdi (26 Temmuz 811). Kurum Han Niş, Sofya ve Belgrad'ı işgal edip 813 yılında İstanbul önüne kadar geldi; ama bu sırada

¹ Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 25-27; Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 40-45; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2007, s. 202; John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, Michigan 1991, s. 66-69.

ölümü (814) üzerine kuşatma kaldırıldı. Bölgedeki ticaret yollarını ele geçirip ekonomik bakımdan da güçlenen Bulgarlar'ın bu parlak devri Omurtag Han (814-831) zamanında da devam etti².

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bulgar Devleti Türk kimliğinin asimile olduğu yeni bir döneme girdi (865-1018). I. Boris (852-889) Ortodoks Hristiyanlığı resmen kabul etti (865) ve İstanbul Patrikliği'ne bağlı bir Bulgar Piskoposluğu kuruldu (870). Böylece artık Hristiyan-Slav karakteriyle ön plana çıkan devlet, Boris'in oğlu Bizans'ta eğitim görmüş olan Symeon (893-927) döneminde en geniş sınırlarına ulaşarak büyük bir güç haline geldi. İmparator VI. Leon (886-912) bu sırada Araplarla da savaş halinde olduğundan Bulgarlar'a karşı Macarlar'la anlaştı. Böylece Macarlar, ilk kez IX. yüzyıl sonlarında Bizans'ın müttefiki olarak Avrupa topraklarındaki savaşa dahil oldular³. Fakat Symeon Peçenekler ile işbirliği yaparak Macarları mağlup edip Orta Tuna bölgesine çekilmeye zorladı. Daha sonraki yıllarda (904) iki taraf arasında bir sınır belirlendi; buna göre Güney Makedonya ve Kuzey Arnavutluk'ta Slavlar'ın yaşadığı bütün topraklar Bulgar Krallığı'na bırakıldı. Siyasî ve ekonomik yönden oldukça güçlenen Symeon imparatorluk tacını ele geçirmek niyetiyle 913 ve 923/924 yıllarında iki kez İstanbul önüne kadar geldi. Fakat onun halefi Çar Petro (927-969) döneminde ağır iç ve dış sorunlarla uğraşmak zorunda kalan Bulgar Devleti Macar, Peçenek, Rus ve Bizans hücumları karşısında toprak kaybederek inkıza uğramaya başladı. Bu arada feodal beyler (*boyarlar*) çardan bağımsız hareket etmeye, çiftçiler de vergilerini ödememeye başlamış, Bogomilizm'in de yayılmasıyla iç sorunlar gittikçe ağırlaşmıştı⁴.

İmparator II. Nikephoros Phokas (963-969) doğu cephesinde Müslüman Araplar'la (Hamdânîler / 905-1004) barışı sağlayınca Tuna sınırında güvenliği temin etmek için hemen Balkanlar'a yöneldi ve bazı yerleri tahrip etti. Fakat doğuda Hamdânîler ve Fâtımîler'e (909-1171) savaşı devam ettirmek niyetinde olan imparator, Kiev Rus Hükümdarı Svyatoslav'u çok miktarda para ve unvanlar karşılığında Bulgarlar ile savaşmaya çağırdı. Bu şekilde imparatorluğun Kherson'daki topraklarına akınlar düzenleyen Ruslar ile Bulgarlar'ı birbirine kırdırmayı düşünmüştü, fakat bu davet Bizans İmparatorluğu açısından iyi sonuçlar doğurmadı. Rus kuvvetleri 967 (veya 968) yılında Tuna bölgesine ulaşarak Bulgarları mağlup edip Küçük Preslav'ı (Presthlavitz) ele geçirdi. Bölgeye yerleşmekte kararlı olan Svytoslav, ülkesinin başkenti Kiev'in Peçenekler tarafından büyük kuvvetlerle kuşatıldığını haber alınca geri dönmek zorunda kaldı. Fakat ertesi yıl (969) Peçenekler ve Macarlar'ın da yer aldığı büyük bir orduyla tekrar gelip Bulgar başkenti Preslav'ı hücumla ele geçirmeyi başardı; Petro'nun halefi ve oğlu II. Boris'i de esir aldı. Bu suretle plânları bozulan Bizans Bulgaristan'da çok daha kudretli bir düşmanla karşı karşıya kalmıştı; üstelik şimdi Ruslar ve Bulgarlar Bizans'a karşı müşterek ediyorlardı⁵.

Bundan kısa süre sonra da II. Nikephoros Phokas, general Ioannes Çimiskes tarafından tertiplenen bir suikaste kurban gitti. İmparator sıfatıyla idareyi ele alan Ioannes Çimişkes (969-976) Bulgaristan'daki sorunları halletmek için kayınbiraderi Bardas Skleros kumandasındaki orduyu harekete geçirdi. Peçenek ve Macar askerlerinin de yer aldığı Bulgar-

² Fehér, s. 52-54; Runciman, s. 51-57; Fine, s. 94-101.

³ Fehér, s. 57 vd. Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, terc. Tevabil Alkaç, İstanbul 2016, s. 365.

⁴ Bu dönem hakkında geniş bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK-Ankara 1991, s. 244-250; Fehér, s. 52-59; Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, s. 107-128; Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", *Türkler*, II, Ankara 202, s. 630-640.

⁵ Ioannes Skylitzes: *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, terc. John Wortley, Cambridge 2010, s. 265, 275; *Povesti Vremennih Let (PVL)*, terc. S. H. Cross- O. P. Sherbowitz-Wetzor, *The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text*, Cambridge 1953, s. 85-87; Akdes N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 92-95; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, s. 502 vd.; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2004, s. 47 vd.

Rus kuvvetleri Lüleburgaz (Arkadiopolis) yakınında mağlup edildikten (970) sonra Preslav zapt edildi (5 Nisan 971); tahttan indirilmiş olan II. Boris ailesiyle beraber esir alınarak İstanbul'a gönderildi⁶. Silistre'de (Drista, Durostorum) İmparator Çimiskes tarafından kuşatılan Svyatoslav ise dört ay süren kuşatma sonunda teslim olup yapılan anlaşmaya uygun olarak Bulgaristan'ı terk etti (Temmuz 971); ülkesine dönerken yolda Dinyeper şelaleleri yakınında Peçenekler'le yapılan savaşta hayatını kaybetti⁷.

Kometopuli İsyanı (976) ve Bulgar Devleti'nin İhyası:

971 yılında Ruslar'ı mağlup ederek Bulgaristan'a hâkim olan Bizans, Tuna boyunda eski sınırlarına kavuşmuştu. Doğu Bulgaristan'ın Bizans hâkimiyetine girmesinden sonra Çimiskes'in Makedonya'ya bir sefer yaptığına ya da bu toprakların imparatora teslim edildiğine dair herhangi bir malumat mevcut değildir. Bu bölgede Bizans hâkimiyeti tanınmış olsa bile imparatorun seferden sonra burada herhangi bir düzenleme yaptığını gösteren kayıt da yoktur. Oysa 971'de Bizans hâkimiyetinin sağlandığı Balkan Dağları ve Aşağı Tuna arasındaki bölgede yeni bir düzen oluşturan imparator bir dizi askerî düzenlemeyle beraber uzunca bir süre Ioannopolis olarak anılacak olan Preslav'a ve Tuna bölgesindeki kilit noktalara kendi kumandanlarını yerleştirmişti. Muhtemel bir ayaklanmaya karşı tedbir olarak önde gelen Bulgar beylerini de çeşitli unvanlarla Anadolu'da görevlendirmişti. Bu arada bağımsız Bulgar Kilisesi'ni ilga edip yerine İstanbul Patrikliği'ne bağlı bir metropolitlik kurulmuştu. Bunu takiben İmparator Çimiskes tekrar doğu cephesine yönelmiş ve 972 yılından itibaren Müslümanlara karşı uzun süren savaşlarla meşgul olmuştu. Makedonya ve Arnavutluk'un büyük kısmıyla beraber Bulgaristan'ın batısındaki toprakların askerî olarak işgal edilmediği, ancak imparatora itaat eden Bulgar beylerinin elinde kaldığı anlaşıyor. Çimiskes belki de daha sonra Makedonya'ya bir sefer yapma niyetindeydi, fakat doğu cephesinden zaferle İstanbul'a geri döndükten kısa süre sonra vefat etti (976)⁸.

Bunu takiben kısa süre içinde Bulgaristan'daki durum Bizans aleyhine değişti. Zira 18 yaşındaki İmparator II. Basileios'a karşı general Bardas Skleros'un başını çektiği isyan yüzünden devlet üç yıl sürecek bir iç savaşla sarsıldı. Anadolu'daki taht kavgaları sırasında Balkanlar'ın ihmal edilmesi Bulgaristan'ın tekrar bağımsızlığını kazanmasını sağlayacak gelişmelere zemin hazırladı. Bu süreçte *Kometopuli* (Kont Oğulları) ailesi önemli rol oynadı. Makedonya'daki bir bölgenin askerî ve idarî hâkimi (*comes*, kont) olan Nikolas adındaki bir asilin dört oğlu tarafından idare edilen bir isyan patlak verdi (976)⁹. *Kometopulos* kardeşlerin (David, Moses, Aron ve Samuel) liderliğindeki bu Bulgar isyanı yarımada'nın büyük kısmının tekrar imparatorluktan kopmasına yol açtı. İstanbul'da bulunan sabık Bulgar Hükümdarı II. Boris ve kardeşi Romanos, bu fırsattan istifade edip başkentten kaçmayı başardılar ya da isyancılar arasında bir bölünme yaratacağı beklentisiyle kaçmalarına göz yumuldu. Boris sınırda anlaşılan yanlışlıkla bir görevli tarafından öldürüldü. Romanos Bulgaristan'da isyancılarla buluştu; ama onun Üsküp (Skopye) valisi olarak görüldüğü 1004 yılına kadarki faaliyetleri ve çar olarak taçlandırılıp taçlandırılmadığı hususunda kesin bir malumat yoktur. Skylitzes'e bakılırsa hadım edilmiş olduğu için tahta çıkamazdı¹⁰. Eserini 1020 yılı civarında

⁶ Leon Diakon, terc. Alice-Mary Talbot - Denis F. Sullivan, *The History of the Leo Deacon*, Washington, D.C. 2005, s.182; Skylitzes, s. 275 vdd.; *PVL*, 87-88; Treadgod, s. 503

⁷ Leon Diakon, s. 198 vd.; Skylitzes, s. 293; *PVL*, s. 89 vd.; Kurat, s. 95-97; Fine, s. 60; Ostrogorsky, s. 273 vd.

⁸ Runciman, s. 219; Ostrogorsky, s. 280, n.1; Fine, s. 188; Stephenson, s. 55; Dennis P. Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony*, Wilkes-Barre 2017, s. 247-250.

⁹ Bu ayaklanmanın 969 yılında gerçekleştiği ve adı geçen ailenin o zamandan beri Batı Bulgaristan'da (Makedonya) bağımsız hüküm sürdüğü iddia edilir. Ancak kaynaklarda bu süreç hakkında kesin bir hüküm verecek kayıt bulunmamaktadır. Kont ailesinin bütün Makedonya olmasa bile buradaki bir bölgeyi kontrol altında tuttuğu ve 976'da patlak veren isyandan sonra hâkimiyet alanını genişlettiği düşünülebilir. Bu konudaki tartışmalar için Bkz. Runciman, s. 216; Ostrogorsky s. 279 vd.; Hupchick, s. 250 vd.

¹⁰ Skylitzes, s. 312; Runciman, s. 221; Ostrogorsky, s. 279.

Antakya’da yazmış olan Hristiyan Arap tarihçi Yahyâ b. Saîd’in¹¹(ö. 1066) kaydına dayanarak Romanos’un çar olarak taçlandırıldığını düşünen tarihçiler de vardır¹². Ne şekilde olursa olsun Nikolas’ın oğulları bundan sonra da her biri ayrı bölgede fiilen lider olarak faaliyetlerine devam etmişlerdir. İsyanı takip eden on yıl içinde kardeşlerden biri Ulahlar tarafından öldürülmüş; Moses, Serez (Serres) kuşatması sırasında Bizans’la savaşta hayatını kaybetmiştir. Bizans imparatoru Bulgarları zayıflatmak için bu kez hayatta kalan iki kardeşi Samuel ve Aron’u birbirine karşı kıskırtmıştır. Bu amaçla Aron’a elçi heyeti gönderip Samuel’e karşı yardım teklif etmiş, yüksek hâkimiyetini tanınması şartıyla onu kız kardeşi Anna ile evlendirmek niyetini de bildirmişti. Aron’un aslında Bizans’la anlaşmaya meyilli olduğu, fakat elçiyle beraber gönderilen kızın aslında prenses olmadığı ortaya çıkınca anlaşmayı reddettiği söylenir. Skylitzes’e göre Aron, Bizans taraftarı olduğu için sonradan Samuel tarafından ortadan kaldırılacaktır (986)¹³.

II. Basileios’un Bulgaristan’a İlk Seferi ve Yenilgisi (986):

Kont Oğulları’nın en aktif ve güçlü olanı Samuel, 976-997 yılları arasında çar unvanını taşımaya bile fiilen hâkimiyeti elinde bulunduruyordu. İmparator, Bardas Skleros isyanıyla uğraşırken Samuel Sofya-Filibe hattının batısındaki Bulgaristan topraklarını zamanla işgal etmiş, Bulgarlar 986 yılında Sofya (Serdika) ve Preslav’a hâkim olmuşlardı. Çekirdek arazisi Makedonya’da bulunan Prespa (daha sonra Okhrida) merkezli yeni Bulgar devleti kısa zamanda sınırlarını genişletmişti. Samuel Kometopulos’un öncelikli hedefi zengin bir ticaret merkezi olan Bizans müstahkem şehri Selanik (Thessalonike) ile Teselya’nın merkezi olan Larissa idi. Her yıl Korinthos’a kadar uzanan Bulgar akınları Yunanistan ve Pelopones’te büyük korku uyandırmıştı. Sonunda 986 yılında uzun bir kuşatmanın ardından açlığa mahkûm olan Larissa da Bulgarlar tarafından işgal edildi ve burada esir alınan çok sayıda kişi Bulgaristan’a gönderildi¹⁴.

Bu gelişmeler üzerine, Bardas Skleros isyanını bastıran İmparator II. Basileios 986 yazında hemen Bulgarlara karşı ilk seferine çıktı. Aron’un elinde olduğu düşünülen Sofya’yı hedef alan imparator kısa süren bir kuşatmanın ardından şehri ele geçireceğini düşünmüştü. Ama şehir önüne geldiğinde ise surların çok sayıda askerle korunduğunu gördü. Orduda vaiz olarak yer olan Leon Diakon’un ifadesinden anlaşıldığına göre imparatorun yanındaki askerler kuşatma savaşı hususunda tecrübesizdiler; ayrıca bir süre sonra orduda erzak sıkıntısı da başlamış olup yiyecek aramak için ordugâhtan ayrılan askerler Bulgarlar tarafından pusuya düşürülüyordu. Bu arada kuşatma makinelerinin yakılması, çok sayıda yük hayvanı ve atın telef edilmesi de orduyu zor duruma düşürmüştü. Kısa süre içinde şehre yardıma gelen Samuel Bizans ordusuna karşı bir meydan savaşına girmekten kaçınmış ve taktiksel önlemlerle karşı koymuştu. Neticede imparator 20 gün süren kuşatmayı kaldırıp süratle geri çekilmek zorunda kaldı. Skylitzes ve Zonaras’ın kayıtlarına göre imparator bu sırada Rumeli orduları kumandanı Leon Melissenos’un Filibe’den ayrılıp İstanbul üzerine yürüdüğüne dair bir haber almıştı. Bu haberin hakiki olmadığı daha sonra anlaşılacaktı, ama Basileios’un kaçır gibi geri çekilmesinin sebebini izah eder görünmektedir. Başarısız kuşatmanın ardından geri dönüş yolundaki ordu, Trayan Geçiti’nde Samuel’in kuvvetleri tarafından pusuya düşürülerek mağlup edildi; imparator bile güçlkle kaçıp Filibe’ye dönebildi. Sefer tam bir fiyasko olmuş,

¹¹ Müellif hakkında bkz. Ramazan Şeşen, “Antâkî, Yahyâ b. Saîd”, *DİA*, III, s. 228.

¹² Yahyâ b. Saîd el Antâkî, *Kitâbü Zeyli’t-Târih*, neşr ve terc. J. Kratchkosky -A. Vasiliev, *Histoire de Yahya-Ibn-Sa’id d’Antioche, Continueur de Sa’id-Ibn-Bitriq*, *Patrologia Orientalis* içinde, XXIII/3, 1932, s. 419; Fine, s. 190; Stephenson, s. 59; Hupchick, s. 254 vd.

¹³ Skylitzes, s. 312; Zonaras, s. 31; Fine, s. 192; Hupchick, s. 255.

¹⁴ Skylitzes, s. 313; Runciman, s. 221 vd.; Ostrogorsky, s. 281; Hupchick, s. 256-258.

ordunun bütün ağırlıkları ve hazinesi düşman eline geçmişti (16 /17 Ağustos 986)¹⁵. Bunu takip eden dönemde Samuel önce Bizans ile anlaşma temayülünde olan Aron'dan şüphelendiği için kardeşini ve onun bir oğlunu öldürttü (986). Skylitzes'e göre Samuel'in kendi oğlu Radomir araya girmiş ve böylece Aron'un diğer oğlu Vladislav hayatta kalmıştı¹⁶.

İmparatorun 986'daki yenilgisi içerideki rakiplerine de tekrar hareket geçme cesareti verdi ve iki ayrı taht iddiacısıyla uğraşmak zorunda kalan Bizans, uzun süre Bulgarlar'a karşı hareketsiz kaldı. Böylece Bizans'ta yeniden iç savaş çıkması Samuel'e Preslav ve Pliska'yı zapt ederek doğu ve güney yönünde sınırlarını genişletmişe fırsatı verdi. 987 yılı başında önce Bardas Skleros, ardından da Ağustos ayında Anadolu kuvvetleri komutanı Bardas Phokas kendisini imparator ilan etti. İki taht iddiacısı Bizans topraklarını kendi aralarından paylaşmak hususunda anlaştılar, ama Phokas sonradan onu tutuklatarak 988 yılı başında İstanbul'a yaklaştı¹⁷. II. Basikeios, çaresizce Kiev Rus Hükümdarı Vladimir'den yardım temin etmeye çalıştı. Svyetoslav'ın oğlu Vladimir, Bizans'ın içinde bulunduğu bu zor durumdan istifade ederek Kherson'u ele geçirmişti. II. Basileios, Kherson'un iadesi ve kendisine 6000 Rus savaşçı göndermesi karşılığında kız kardeşi Anna'yı Kiev hükümdarı Vladimir ile evlendirmeyi kabul etmek zorunda kaldı. Böylece yardıma gelen Vareg-Rus kuvvetlerinin önce Üsküdar (Khrysopolis, 988), ardından da Abydos'da (13 Nisan 989) kazandıkları zafer sayesinde imparator bu tehditte kesin olarak kurtuldu¹⁸. Aristokrasiye karşı birkaç yıl süren kanlı bir mücadelenin ardından iç düşmanlarını bertaraf eden II. Basileios, tekrar dış tehditlere karşı kararlı bir şekilde harekete geçme imkânı buldu. 989'da Berrhoia'yı (Veria) da ele geçirmiş olan Samuel'e karşı mücadele edip Bulgar Devleti'ni ortadan kaldırmak öncelikli hedefiydi. İmparator bu arada Sırlar'la da temasa geçmişti; Diokleia (Zeta) hükümdarı Ioannes Vladimir tarafından gönderilen bir Sırp elçilik heyeti Eylül 993'te Samuel'in topraklarından geçmemek için deniz yoluyla İstanbul'a hareket etmişti; ama Arap korsanlar tarafından Limni (Lemnos) Adası'nda yakalanarak esir alınmış, neticede zorlu bir yolculuk sonrasında İstanbul'a ulaşmıştı¹⁹.

II. Basileios, 991 yılının İlkbaharında ordusunun başında Makedonya'ya hareket etti. Detayları bilinmese de birkaç yıl boyunca Makedonya'da Samuel'e karşı savaşı bizzat komuta eden imparator, 994 yılında doğu cephesinde yaşanan gelişmeler üzerine buradan ayrılmak zorunda kaldı. Zira Fâtımîler Asi Nehri kenarında Antakya'daki Bizans kumandanını mağlup edip Halep'i kuşatma altına almışlardı. Bu sebeple Nikephoros Uranos'u başkumandan olarak Selanik'e gönderip kendisi 995 yılında Halep önünde göründü. Samuel imparatorun yokluğu sırasında Selanik Valisini öldürüp oğlu Ioannes'i de esir aldıktan sonra Pelopenes'e kadar ulaşan bir akın düzenledi (996). Fakat Nikephoros Uranos tarafından Sperkheios Nehri kenarında pusuya düşürüldü. Skylitzes'in ifadesine bakılırsa Bizanslıların baskınına uğrayan Bulgar ordusundan çok sayıda kişi ölmüş, Samuel ve oğlu Radomir'in yaralı olarak kaçmış ve yakalanmamak için cesetlerin arasında saklanmışlardı (997)²⁰.

Her şeye rağmen Samuel takip eden süreçte kudretini artırmaya devam etti. Rascia ve Diokleia topraklarını devletine katan Samuel, Adriyatik kıyısında önemli bir liman olan ve Selanik üzerinden İstanbul'a ulaşan kara yolunun (*Via Egnati*) girişi durumundaki Dyrrhakhion'u (Draç) ele geçirerek Bizans'a büyük bir darbe vurdu; şehrin önde

¹⁵ Leon Diakon, s. 213-215; Yahyâ, s. 418 vd.; Skylitzes, s. 313 vd.; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, terc. Bilge Umar, İstanbul 2000, s. 32; Hupchick, s. 251 vd..

¹⁶ Leon Diakon, s. 214-215; Skylitzes, 312 vd.

¹⁷ Leo Diakon, s. 215.

¹⁸ Skylitzes, s. 319; Yahyâ, s.423; Ostrogorsky, s. 282; John J. Norwich, *Bizans, Yükseliş Dönemi (803-1081)*, terc. Selen H. Riegel, İstanbul 2013, s. 194-198.

¹⁹ Ostrogorsky, s. 285; Tredgold, s. 518 vd.; Stephenson, s. 60; Hupchick, s. 268.

²⁰ Skylitzes, s. 324; Yâhya, s. 431; Hupchick, s. 268

gelenlerinden biri olan Khryselios'un kızıyla evlenerek buraya hâkim olmuştu (996-997). Samuel, aşağı Tuna bölgesinden Dyrrhakhion'a kadar hâkimiyet alanını genişletmek suretiyle Çar Symeon döneminde sahip olunan toprakların büyük kısmını geri almış oluyordu. Tuna ile Balkan Dağları arasındaki eski Bulgar arazisi, Makedonya, Teselya, Epiros, Dyrrhakhion'u hâkimiyeti altına alan Samuel 997 yılında artık çar unvanını almıştı²¹.

II. Basileios'un Bulgaristan'a Büyük Taarruzu (1001-1004):

995 yılında Haleb'i kuşatmadan kurtaran II. Basileios, 1001 yılında Fâtımî Halifesi el-Hâkim (996-1021) ile bir anlaşma yapıp doğu cephesinde güvenliği sağladıktan sonra Balkanlara dönme fırsatı buldu. Çimiskes zamanında aşağı Tuna bölgesinde tehdit yaratan Ruslar, 988 yılından sonra imparatorla daha yakın ilişkiler kurmuş olup bu sırada Peçenek tehlikesiyle meşguldü²². Vladimir'in saltanat döneminde Ruslar ve Peçenekler arasındaki daimi savaş durumu Basileios'un Balkanlar'da daha rahat hareket etmesini sağlamıştı. Önceki mağlubiyetini unutmayan imparator çok iyi organize edilmiş bir orduyla dikkatli, planlı ve sistematik mücadelesine başladı. Samuel de meydan savaşına girmekten kaçınıyor, dağ geçitlerinde pusu kurarak geleneksel taktikleriyle mücadele etmeyi tercih ediyordu. Karşısında bu kez kendi ordusu gibi çabuk hareket edebilen, her türlü zorlu hava koşuluna dayanıklı bir ordu bulmuştu. İmparator 1001-1004 yılları arasında yavaş da olsa çok önemli kazanımlar ele etti. Öncelikle Sofya bölgesindeki müstahkem mevkiileri ele geçirmek suretiyle Samuel'in Tuna tarafındaki eski Bulgar arazisiyle bağlantısı kesti. Bu sefer sırasında Preslav, Küçük Preslav (Presthlavitz) ve Pliska'yı geri aldı²³.

Bu arada generalleri (Theodorokanos ve Nikephoros Ksiphias) tarafından komuta edilen Bizans ordusunu Makedonya'ya gönderdi; Berrhoia'nın zaptıyla kuzey Yunanistan yolu da açılmış oldu. Bizans kuvvetleri Batı Makedonya ve Teselya'ya ilerleme imkânı buldu. Makedonya'ya gelen imparator oldukça müstahkem bir şehir olan Vodena'yı zorlu bir mücadelenin ardından zapt etti. 1002 yılının başlarında Balkanlar'ın kuzeybatısına yönelen imparator Tuna mevkiindeki Vidin'i kuşattı. Samuel imparatoru oradan uzaklaştırmak için Edirne'yi zapt edip yağmaladı; ama II. Basileios sekiz ay süren kuşatmanın ardından Vidin'i ele geçirdikten sonra tekrar güneye yöneldi. Üsküp yakınlarında Samuel'e karşı kazanılan zafer bu şehrin de tekrar Bizans hâkimiyetine girmesini sağladı (1004). Skylitzes'e bakılırsa Kral Petro'nun oğlu olan ve ismini Symeon olarak değiştiren Romanos bu sırada Üsküp valisiydi ve şehri teslim ettikten sonra unvanla ödüllendirilmişti²⁴. Romanos'a Abydos'da bir komuta görevi verilmiş, bölgenin askerî merkezi olan Üsküp'e de imparatorun adamlarından biri *strategos* olarak atanmıştır. Ertesi yıl (1005) Khryselios ve (Samuel'in kızıyla evlendirip şehrin güvenliğini sağlamak için görevlendirilen) Asotios, kendilerine unvanlar verilmesi karşılığında Dyrrhakhion'u imparatora teslim ettiler²⁵. *Via Egnatia* yolunu açan bu kazanım Bizans'ın Adriyatik kıyıları ve İtalya ile olan bağlantısının ve Selanik'e ulaşan kara yolunun emniyet altına alınmış olması açısından önemliydi. II. Basileios kazandığı bu zaferler sayesinde Samuel'in Makedonya'daki çekirdek arazisini kısa süre içinde alırken Bulgar Devleti sahip olduğu toprakların yarısından fazlasını kaybetmiş oluyordu.

Samuel, Bizans'a karşı Macarların yardımını sağlayabilmek için oğlu Radomir'i Macar Kralı Stephan'ın kızlarından biri ile evlendirmişti. Ancak kısa süre sonra bu ittifakla beraber evlilik de sona ermiş, 1004 yılında Macarlar Samuel'e karşı Bizans saflarında yer almışlardı.

²¹ Ostrogorsky, s. 286; Stephenson, s. 61. Runciman (s. 219), Samuel'in daha Boris ve Romanos İstanbul'dan kaçmadan önce (980 yılı civarında) kendisini çar ilan ettiğini; ama Bizans tarafından asla tanınmadığını düşünür.

²² PV, s. 119.

²³ Skylitzes, 326; Ostrogorsky, s. 286 vd.; Norwich, s.201, 209.

²⁴ Skylitzes s. 326-329.

²⁵ Skylitzes, s. 325.

İmparator karşı hamle olarak Doğu Macaristan'da hüküm süren Macar beyi Ajtony (Achtum) ile yakın dostluk kurmuş ve bu Macar beyi Ortodoks geleneğine göre vaftiz edilmişti²⁶.

Basileios, askerî başarıları sayesinde bölgede önde gelen kişilerin sadakatini sağlamış ve bu kişileri prestiji, geliri yüksek imparatorluk unvanlarıyla, nişanlarla ödüllendirmişti. Bu şekilde bölgede kontrolün teminini de kolaylaşmıştı. Mesala Berrhoia'da (Veria) Samuel'in bir akrabası olan Dobromir imparatora itaat ederek *anthypatos (proconsul)* rütbesini almıştı. Yine Servia'yı teslim eden kumandan Nikolitzas İstanbul'a götürülerek kendisine *patrikios* unvanı verilmişti; ama daha sonra kaçıp Samuel'in yanına geri döndü. Petro'nun oğlu Üsküp Valisi Romanos aslında hadımlara pek verilmeyen *patrikios praipositos* unvanını almıştı. Dyrrhakhion'da ise Khryselios, kendisinin ve iki oğlunun *patrikios* olarak tanınması karşılığında imparatora itaat etti²⁷.

Basileios'un bunu takiben Balkanlardaki faaliyetleri ve 1005-1014 yılları arasında Samuel'le ilişkileri hakkında çağdaş kaynaklarda yeterli malumat yoktur. Zaman zaman yaptığı gibi ayrıntıları atlamış olan Skylitzes'in ifadesine göre imparator aralıksız her sene Bulgaristan'a akınlar düzenleyip etrafı tahrip etti. Bizans ordusuna karşı koyamayan Samuel ülkesine girişi sağlayan yolları kapatmak için hendekler kazdırmış, dar boğazlarda duvarlar inşa ederek nöbetçiler yerleştirmişti. Bu şekilde Bulgarlar imparatorun birliklerini geri püskürtmeyi başarmışlardı; fakat imparator vazgeçmedi, tahkim edilen yerleri tahrip etmek için sürekli birlikler gönderdi²⁸.

İmparator, nihayetinde 29 Temmuz 1014 tarihinde Belasica Dağları'ndaki bir geçitte Samuel'e nihai darbeyi indirme fırsatı buldu. Samuel savunma amacıyla Struma (Strymon) ve Vardar Vadisi arasında bulunan Kleidion mevkiini tahkim ederek bölgeye asker yerleştirmişti. Ancak Filibe kumandanı Nikephoros Ksiphias, bu bölgedeki Bulgar askerlerini ters yönden baskına uğrattı. Kleidion Geçiti'ndeki savaşta Samuel'in ordusu büyük bir hezimete uğrarken çok sayıda Bulgar askeri katledildi; Samuel ise Prilep'e kaçmayı başardı. II. Basileios esir alınan 14.000 (?) civarındaki Bulgar askerinin gözlerini oydu. Bunlardan her yüz kişiye tek gözü çıkartılmış bir Bulgar askerini rehber olarak verip onları Prilep'e gönderdi. Bu hadise, II. Basileios'un sonradan²⁹ "*Bulgar kasabı*" (*Boulgaroktonos*) olarak anılmasına yol açtı. Askerlerinin korkunç halini gören Samuel bayılarak yere yığılmış, iki gün sonra da ölmüştür (6 Ekim 1014)³⁰.

II. Basileios bu olaydan sonra Bulgaristan'ı tamamen ilhak edebilmek için bir kaç yıl daha uğraşmak zorunda kalmıştı. Nitekim Samuel'in ölümünden sonra oğlu ve halefi Gabriel Radomir Bizans'a karşı mücadeleyi devam ettirip bazı başarılar da kazandı. Bunun üzerine imparator, Radomir'e karşı onun kuzeni Ioannes Vladislav ile anlaşmak için gizlice elçiler gönderdi. Onu babasının katili olan amcası Samuel'in oğlunu öldürüp intikamını almaya teşvik etti; karşılığında kendisine istediği kadar altın, gümüş vermeyi, Bizans ile barış için

²⁶ Fine, s. 196.

²⁷ Skylitzes, s. 326; Stephenson, s. 67.

²⁸ Skylitzes, s. 330. XII. yüzyıl Bizans tarihçisi Zonaras (s. 42) da bu ifadeleri tekrarlamıştır. Urfalı Mateos da 1006/1007'de imparatorun Bulgaristan'a sefer düzenleyip uzun süre orada kalıp savaştığını ifade etmiştir, bkz. *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Çev. Hrnt Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s. 44. Kaynaklarda bu konudaki malumat çok kısa ve genel mahiyettedir. Bu sessizlik, Basileios tarafından Samuel'in Okhrida'daki hâkimiyetinin kabul edildiği ve iki taraf arasında anlaşma sağlandığını akla getirmiştir, bkz. Stephenson, s. 69 vd.

²⁹ Çağdaş kaynaklarda bu lakaba rastlanmaz, imparatorun ölümünden yaklaşık bir asır sonra yaygın olarak kullanılmıştır. Bu sebeple Stephenson (s. 71-77) özellikle 1005-1014 yılları arasında Basileios'un Bulgarlarla barışı sağladığına inanır ve bu yüzden de onun "*Bulgar Katil*"i olarak anılmasının uygun olmadığını düşünür. Ne şekilde olursa olsun, gelecek kuşaklar tarafından imparatorun "*Bulgar Kasabı*" olarak anılması için binlerce Bulgar savaş esirinin gözlerini oyduktması herhalde yeterli bir sebeptir.

³⁰ Sylitzes, 331; Runciman, s. 241 vd.

kalarak ellerindeki topraklarda hüküm sürebileceğini bildirdi. Böylece Radomir, kuzeni Vladislav tarafından öldürüldü (1015)³¹. Bir süre sonra yeni Bulgar Hükümdarı Vladislav Tuna'nın kuzeyindeki Peçeneklerle temas kurup Bizans topraklarına müşterek bir sefer hususunda anlaşma sağladı (1017)³². Bunu haber alan imparator derhal Silistre'ye hareket ederken imparatorluk görevlileri de diplomatik yolla Peçeneklerin bu ittifakı bozmasını sağlamışlardır. Bununla beraber Vladislav, üzerine sevk edilen Bizans kuvvetlerini pusuya düşürdükten sonra Dyrrhakhion'ı kuşatmıştır. Vladislav'ın Makedonya arazisi batı yönü hariç abluka altına alınsa da ölümcül darbe henüz indirilmemişti. Fakat Vladislav'ın Dyrrhakhion kuşatması sırasında ölümü üzerine Bulgar beyleri teker teker imparatora boyun eğerken başkent Okhrida Bizans birliklerine teslim edildi (Mart 1018). Vladislav'ın dul eşi de ailesiyle beraber teslim olarak Bizans'a sığındı³³.

Törenle Okhrida'ya giren imparator, daha sonra Atina'yı ziyaret edip Meryem Kilisesi'nde (Parthenon Tapınağı) düzenlenen törene katıldı. 30 yıldan fazla süren bir mücadele sonunda bütün Bulgaristan Bizans İmparatorluğu tarafından ilhak olunmuştu. Bulgaristan bir Bizans eyaleti haline gelirken Bulgarların bir kısmı toplu halde Doğu Anadolu'ya sürüldü. Önde gelen Bulgar beylerine Anadolu'da topraklar tahsis edildi. Yine de orta seviyedeki Bulgar asillerine çeşitli imtiyazlarla beraber bölgesel idarî görevler verip onları kendi bölgelerinde bıraktı. İmparator Balkanlar'daki yeni tebaasının vergilerini aynî olarak tahsil etmek suretiyle de bölgede ölçülü bir siyaset takip etti. Okhrida patrikliği başpiskoposluk derecesine indirilerek başpiskoposu tayin yetkisi imparatorun şahsına ait oldu. Ele geçirilen yeni topraklar üç *thema* halinde (Üsküp merkezli Bulgaristan *theması*, Sirmium *theması* ve Silistre merkezli Paristrion *theması*) organize edildi ve bu düzen 1186 yılına kadar devam etti³⁴.

Sonuç olarak 971 yılında Bizans tarafından ilhak edilen Bulgaristan, birkaç yıl sonra imparatorlukta yaşanan iç savaş sırasında Balkan Yarımadası'nın büyük kısmıyla beraber tekrar imparatorluktan kopmuştu. II. Basileios'un 1018 yılına kadar devam eden zorlu ve inatçı mücadelesi sayesinde Bulgar toprakları geri alınabilmişti. Ancak çağdaş kaynaklarda bu süreçteki Bizans -Bulgar mücadelesiyle ilgili birçok noktada sessizlik ve belirsizlik hâkimdir, hatta birbirini takip eden olayların sırası bile karışıktır. Bu husus bazı noktalarda kesin hüküm vermeye engel teşkil ettiğinden söz konusu sınırlı bilgilerin ışığında çeşitli çıkarımlar yapılmış, bu durumda görüş ayrılıkları da kaçınılmaz olmuştur. Ne şekilde olursa olsun neticede 1018 yılında, VII. yüzyıldaki Slav istilasından beri Bizans, Balkan Yarımadası'nın tamamında yeniden hâkimiyet kurmuş ve imparatorluğun sınırları yine Tuna ve Adriyatik kıyılarına kadar ulaşmıştır. Fakat II. Basileios'un 1025 yılında ölümünü takiben imparatorluğun gerileme ve çöküş sürecine girmesi Balkanlar'daki düzeni de etkiledi. Özellikle Tuna bölgesinde savunma stratejisinin değişmesinden sonra müstahkem şehirlere yerleştirilen az sayıda ama güçlü birlikler asayiş sağlamakta yetersiz kalacaktır. Zayıf halefler devrinde önünde durulamayan feodalleşme oluşumu yüzünden devletin savunma sistemi çökerken bu dönemde kuzeyde Bulgarlar ve Ruslar'ın yerine Türk step kavimleri Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar alacaktır.

Bulgaristan'ın ilhakıyla beraber bu Türk unsurlarıyla Bizans'ı birbirinde ayıran tampon bölge ortadan kalkmıştı. Devletin uzun yıllar Bulgarlar'a ve Ruslar'a karşı müttefik sıfatıyla faydalandığı bu Türk kavimleri yağma akınları artık doğrudan Bizans topraklarına yöneliyordu. İmparatorluk Tuna'yı aşan bu göçebe orduları engellemekte çaresiz kalınca onları askerî hizmet karşılığında devlet arazisine yerleştirme politikası uyguladı. Fakat

³¹ Stephenson, s. 74 vd.

³² Skylitzes, s. 337.

³³ Fine, s. 198.

³⁴ Ostrogorsky, s. 288 vd.; Fine, s. 199 vd.

Peçenekler uzun süre imparatorluk açısından Balkanlarda sorun yaratmaya devam ettiler. Bulgarlar ise ancak 170 yıl sonra Asen ve Peter kardeşlerin öncülüğünde Tırnova’da yeni bir Bulgar devleti kurmayı başaracaklardır (1185).

BİBLİYOGRAFYA

- Fehér, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984.
- Fine, John V. A., *The Early Medieval Balkans*, Michigan 1991.
- Hupchick, Dennis P., *The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony*, Wilkes-Barre 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2007.
- Kayapınar, Ayşe, “Tuna Bulgar Devleti (679-1018)”, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 630-640.
- Kurat, Akdes N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- Leon Diakon, terc. Alice-Mary Talbot - Denis F. Sullivan, *The History of the Leo Deacon*, Washington, D.C. 2005.
- Norwich, John J., *Bizans, Yükseliş Dönemi (803-1081)*, terc. Selen H. Riegel, İstanbul 2013.
- Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, London 1971.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1991.
- Povesti Vremennih Let (PVL)*, terc. S. H. Cross- O. P. Sherbowitz-Wetzor, *The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text*, Cambridge 1953.
- Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
- Skylitzes, Ioannes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, terc. John Wortley, Cambridge 2010.
- Stephenson, Paul, *Byzantium’s Balkan Frontier*, Cambridge 2004.
- Şeşen, Ramazan, “Antâkî, Yahyâ b. Saîd”, *DİA*, III, s. 228.
- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.
- Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, Türkçe trc. Hrant Andreasyan, TTK-Ankara 2000.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, terc. Tevabil Alkaç, İstanbul 2016.
- Yahyâ b. Saîd el Antâkî, *Kitâbü Zeyli’t-Târîh*, neşr ve terc. J. Kratchkosky -A. Vasiliev, *Histoire de Yahya-Ibn-Sa’id d’Antioche, Continuateur de Sa’id-Ibn-Bitriq*, Patrologia Orientalis içinde, XXIII/3, 1932, s. 349-520.
- Zonaras, Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, terc. Bilge Umar, İstanbul 2000.